

ברכת החמה

ליקט וערך: יעקב מתלון

ביום רביעי, י"ד בניסן, ערב פסח ה'תשס"ט, נזכה בע"ה לברך ברכת החמה. מטרתו של מאמר זה להביא עובדות מעניינות בנושא ברכת החמה ועדויות מן העבר, לרגל הארוע הנדיר. קודם לכן נקדים דברי רקע קצרים¹.

הברכה עצמה - עושה מעשה בראשית - אינה כל כך נדירה, אבל המעמד של ברכת החמה נדיר ומתרחש פעם ב-28 שנה. אז חוזרת השמש למקום שבו עמדה בעת בריאת העולם, באותו היום ובאותה השעה - אור ליום רביעי, בתחילת הלילה². זאת על פי חשבון של 365 יום ורבע לשנת חמה. החשבון פשוט: 364 יום מתחלקים ב-7 ללא שארית, ונותר עודף של יממה ורבע. אם בשנה הראשונה חלה תקופת ניסן אור ליום רביעי בתחילת הלילה, בשנה שלאחריה תהיה התקופה בחצות ליל חמישי. כדי שתקופת ניסן תשוב לחול בתחילת ליל רביעי, על היתרון של היממה-ורבע מכל שנה להצטבר לכדי מספר שלם המתחלק ב-7 ללא שארית. בארבע שנים מצטבר היתרון לחמישה ימים שלמים ($5 = 4 \times 1\frac{1}{4}$). הכפלת ארבע שנים בשבע תתן 28 שנה, שבהם מגיע ההפרש לכדי שבועות שלמים, ובדיוק בתחילת ליל רביעי שבה החמה למקומה הראשון³.

1 רוב הנתונים לוקטו מן הספרים: לוח דבר בעתו לשנת ה'תשס"ט, מאת הרב מרדכי גנוט (בכל מקום שיצויין לוח דבר בעתו הכוונה היא ללוח של השנה, ה'תשס"ט), וברכת החמה מאת הרב צבי כהן (מהדורת ה'תשס"ט). כפי שיצויין לכל עניין במקומו. מקורות נוספים שנסייעתי בהם יצוינו במקומם. יש לציין, כי ההדגשות בגופם של המובאות והציטוטים אינן במקור (ולעתים רבות גם הפיסוק ופתיחת ראשי התבות). בהערות השוליים יובאו בדרך כלל מקורות נוספים והרחבות, ואין הכרח לקרוא אותן עם המאמר.

2 השמש מקיפה את כדור הארץ (כך זה נראה לעיני העומד בכדור הארץ) וחוזרת למקומה המדויק בכל שנה. בהנחה שנקודת המוצא שלה היא תחילת תקופת ניסן, חוזרת היא למקומה בכל שנה, ביום תקופת ניסן. אבל חזרתה למקום המדויק בזמן המדויק (בשבוע) שבו ניצבה בבריאת העולם - מתרחשת אחת ל-28 שנה (לפי חשבון מקורב של $365\frac{1}{4}$ יום בשנת חמה, כאמור, וזה מה שנקרא "תקופת שמואל"). קביעת זמן הברכה לתקופת ניסן דווקא היא על פי דברי התלמוד (ראש השנה יב). שלעניין תקופות הלכה כרבי יהושע שבניסן נברא העולם.

3 להרחבת הדברים: ברכת החמה, כאמור, מבוססת על "תקופת שמואל", דהיינו חשבון של 365 יום ושש

המקור לברכה הוא בבבלי ברכות (נט:): וההסבר הנ"ל על-פי דברי רש"י שם, וכפי שנפסק להלכה ברמב"ם (הלכות ברכות י יח) ובשולחן ערוך (אורח חיים רכט ב).

שעות (¼ יממה) בדיוק לשנת חמה (והשנה מתחלקת לארבע תקופות, שכל אחת מהן אורכת 91 יום ועוד שבע שעות ומחצה). הנחה זו אינה מדויקת, וגם הלוח העברי עצמו אינו מסתמך על תקופת שמואל אלא על "תקופת רב אדא", חשבון שהוא "קרוב מדברים שנתבארו באצטגנינות יתר מן החשבון הראשון" (כלשון הרמב"ם בהל' קידוש החודש י ו). אורך שנת החמה לפי תקופת רב אדא הוא 365 יום, 5 שעות, 55 דקות ו-25.4385 שניות (בשפת הראשונים זה תתקצ"ז 'חלקים' מתוך 1080 בשעה, ועוד 48 'רגעים', כשהרגע הוא 1/76 של ה'חלק' - רמב"ם שם הלכה א). לפי חשבון זה מעברים 7 שנים מתוך 19 שנה שבמחזור הלבנה, ובכך משתוות 19 שנות חמה ל-19 שנים עבריות המורכבות מ-235 חודשי לבנה.

לאור זאת יש לשאול: מדוע מועד ברכת החמה נקבע לפי תקופת שמואל, בניגוד ללוח השנה שנקבע על פי תקופת רב אדא המדויקת יותר? ועוד, לפי תקופת רב אדא - שלפיה נקבע הלוח, כאמור - אין החמה מגיעה ב-28 שנה לנקודת המוצא שלה בליל רביעי בתחילת הלילה, שכן היתרון שבין שנה לשנה שלאחריה הוא פחות מיום ורבע!

רבים התחבטו בקושיה זו. עיין בספר "ברכת החמה" לרב צבי כהן, במבוא באות א' בכלל ובעמ' פ-פו בפרט (כולל ההערות), ובמקורות שהביא שם. בשו"ת חתם סופר (ח"א סי' נו) דן בה ונשאר בצע"ג. ועיין מה שתירץ בשו"ת משאת בנימין סי' קא. שיירי ננסת הגדולה (או"ח סי' רכט) ראה בקושיה זו טעם לכך ש"אין מברכין ברכה זו" (!), וכך צידד לנהוג (והביא טעם נוסף). רבי צדוק הכהן מלובלין (ספר הזכרונות, קידוש החודש פרק ה) פקפק גם הוא בברכה זו, ולדעתו יש לברכה בלי שם ומלכות. והוסיף שם: "וברוך ה', בימינו בתקופת ניסן שנת תר"א ביום ז' [צ"ל: ב'] של פסח, שהוא תחילת מחזור גדול, לא הביאנו יתברך שמו לחשש ברכה לבטלה, והיה יום מעונן עד אחר חצות ואז ברכנו בלי שם ומלכות". כן הקשו האחרונים, כיצד נקט שמואל (עירובין נו.) תקופה זו, שאינה מדויקת בעליל? לתירוץ הקושיה, כתב החזו"ן איש (או"ח סי' קלח אות ד), שלענין ברכת החמה, המסור לציבור הרחב - תקופת שמואל היא הקובעת, מפני שהיא פשוטה וקלה לחישוב, ושווה לכל נפש. "יש לומר שמצינו כיו"ב בריבוע יתר על העיגול (סוכה ה.) ובאלכסו"ן תרי חומשי, זה בכלל שיעורין, וניתנה ההלכה לחשוב בקירוב, שלא ניתנו המצוות אלא לצרף הבריות ולדקדק בצוואותיו יתברך לקבלת מלכותו יתברך... וכל אלה אינם מפסידים אם הקביעות של גבולי הצמצום יהיו בקירוב, כדי שיוכלו לקיים מצוות המעשיות אף חלושי הדעת... ודע דתקופת שמואל היא מכלל התורה... וניתנו כולן מסיני להתנהג בהן במה שאנו נוהגין".

יש להזכיר גם מה שנאמר ב"ספר העיבור" לר' אברהם בר חייא הנשיא (מאמר ג שער ה), בשם ר' יצחק בן ברוך אלבאליה (חי בראשית תקופת הראשונים): "שתי תקופות הן, תקופת רב אדא בר אהבה בצינעא ותקופת שמואל בפרהסיא". על פי דברים אלו כתב בשו"ת 'להורות נתן' לר' נתן גשטטר (ח"ד סי' יג; ע"ש), שבעבר היה בית הדין מחשב וקובע את הלוח על פי תקופת רב אדא, שהיתה ידועה רק לחברי בית הדין והיתה בגדר סוד שאין לגלותו (עיין כתובות קיא.), ותקופת שמואל היתה נגלית לכל, ועל כן הלוח ממשיך להתנהל לפי תקופת רב אדא, וברכת החמה ממשיכה להיקבע לפי תקופת שמואל. ואין בכך כל מכשול לענין ברכת החמה - שבעיקרון ראוי לברך בכל יום על החמה ועל מעשה בראשית, אלא שתיקנוה להיאמר בזמן מסוים, והזמן המסוים הוא הזמן שבו חלה התקופה לפי שמואל. עוד הביא שם בשו"ת להורות נתן דברים משו"ת התשב"ץ (ח"א סימן קח), כי שמואל - שהיה בקי בתכונה ובחכמת העיבור - רצה להקל על בני אדם שלא היו בקיאים בחשבון, שלא יסתבכו עם דקדוקי החלקים והרגעים שבתקופת רב אדא.

לגבי אורכה של שנת החמה יש לציין, כי לפי המדע כיום הוא מתקצר והולך בשיעור מזער, וכיום עומד על 365 יום, 5 שעות, 48 דקות וכ-45.25 שניות (עיין לוח דבר בעתו עמ' 761).

הברכה עצמה היא, כאמור, עושה מעשה בראשית. נהוג לצרף אליה מזמורים אחדים ופסוקים. ישנו גם "לשם ייחוד" הנאמר לפני הברכה, ויש המוסיפים קטעים מן הזוהר ופתיחת אליהו. כמו כן נהוג לומר את הפיוט "אל אדון" וקטע קצר מברייתא דפרק שירה.

עובדות מעניינות הקשורות בתאריכי חלות הברכה

- מלבד פירושו של רש"י קיימים פירושים אחרים לדין ברכת החמה, לפיהם המעמד אינו נדיר כל כך, ויכול להתקיים בכל שנה: א) הערוך (ערך חמה בפירוש שני, על פי ירושלמי ברכות פ"ט ה"ב) - "בימות הגשמים, בעת שהיו שלושה ימים מעוננין ולא נראית חמה בהן ולא כוכבים - אותה העת צריכין לברך עליהן בעת שיתראו, וזולתי זאת העת - לא". ב) רב סעדיה גאון פירש (סידור רס"ג עמ' צ; וכן פירש רבנו בחיי, בראשית א יד) "ועל השמש ביום תקופת תמוז מברכים גם כן עושה בראשית"⁴.

- ברכת החמה בערב פסח: מאז תחילת האלף השישי ליצירה, זו הפעם השלישית שברכת החמה חלה בערב פסח. הפעמיים האחרות היו בשנת ה'ס"ט (לפני 700 שנה בדיוק, בתקופתו של הרא"ש) ובשנת ה'תרפ"ה (לפני 84 שנה). בחשבון תיאורטי, מבריאת העולם אירעה ברכת החמה 12 פעם בערב פסח, (כולל שנתנו, ה'תשס"ט)⁵. הפעם הבאה - גם כן תיאורטית - באלף השביעי, בשנת ו'ש"א (בעוד 532 שנה)⁶.

4 כנראה גירסתם בתלמוד היתה שונה - ספר "ברכת החמה" לרב צבי כהן, עמ' קז בהערה.

5 לוח דבר בעתו עמ' 768-793; ברכת החמה לרב צבי כהן עמ' שי-שיא; הלוח העברי ומסלולי השמש והירח לר' שלום וילק עמ' 33.

6 לוח דבר בעתו עמ' 769.

מפורסם בשם ר' מאיר יחיאל הלוי מאוסטרובצה, שאמר בדרשת שבת הגדול ה'תרפ"ה (גם אז חלה ברכת החמה בערב פסח), שמאז בריאת העולם חלה ברכת החמה שלוש פעמים בערב פסח: בשנת יציאת מצרים, בזמן מרדכי ואסתר - תליית המן, ובפעם השלישית בשנת ה'תרפ"ה, וזה סימן ש"לא יימשך עוד זמן רב ותהיה הגאולה בעזוהשי"ת" (מאיר עיני חכמים' תניינא).

תמיהות אחדות נאמרו על כך. לפי החשבון חלה ברכת החמה בערב פסח 11 פעם עד שנת ה'תרפ"ה ועד בכלל (מתוכם 4 פעמים אחר הנהגת לוח השנה על פי החשבון בשנת ד'ק"ט). ועוד, ברכת החמה לא חלה בשנת יציאת מצרים, וכן לא בשנת נס מפלת המן.

רבים עסקו בנושא זה, ודיון על כך נמצא בלוח דבר בעתו בעמ' 792-795. תירוצים אחדים נאמרו בדבר, ובין כולם מוסכם כי בדברים שנמסרו בשם האדמו"ר מאוסטרובצה נפלו אי-דיוקים, ושמע השומע וטעה וקיסר בין דברים שונים, שלא להם היתה כוונת האדמו"ר. אחד התירוצים הוא שדברי האדמו"ר היו שמעת הנהגת

- ברכת החמה אינה יכולה לחול ביום ראשון של פסח, ט"ו בניסן. ומדוע? ברכת החמה נוהגת תמיד ביום רביעי בשבוע, ויום ט"ו בניסן אינו יכול לחול ביום רביעי, שהרי "לא בד"ו פסח" (שולחן ערוך או"ח תכח א). מאותו טעם לא חלה ברכת החמה ביום ראש חודש ניסן. אבל שביעי של פסח - כ"א בניסן - יכול לחול ביום רביעי, וברכת החמה אירעה בו לאחרונה בשנת ה'רס"ה (לפני 504 שנה), ולהבא בשנת ה'תתפ"א (בעוד 112 שנה).
- בין ברכה לברכה עוברות 28 שנות חמה של $\frac{365}{4}$ יום. בסך הכל: 10277 יום, שהם 1461 שבועות⁷.
- בערב פסח ה'תשס"ט חוזרת השמש לעמוד בנקודת המוצא שלה באותו יום ובאותה שעה, בפעם ה-207. שנת ה'תשס"ט מצוינת כתחילתו (שנה ראשונה במחזור) של "מחזור גדול של חמה"⁸, מחזור ר"ז (=207).
- כדי לדעת אם מברכים ברכת החמה בשנה מסוימת, יש לחלק את מספרה ב-28, ואם השארית היא 1 - מברכים. לדוגמה: ה'תשס"ט-5769, לחלק ל-28 = 206 ושארית 1.
- התאריך העברי של ברכת החמה אינו קבוע. הברכה חלה בחודש ניסן, אבל לעתים נדירות חלה בחודש אדר-ב (לאחרונה אירע כן בשנת ה'תס"א, לפני 308 שנה, ב-כ"ז באדר-ב; ולהבא צפוי לקרות בשנת ה'תקצ"ג - בעוד 224 שנה - ביום כ"ט באדר-ב). תאריך ברכת החמה קבוע לפי הלוח היוליאני, שבו 365 ורבע יום בשנה (להסבר ראה בהערה⁹).

הלוח העברי הקבוע שבידינו בשנת ד'ק"ט, לפני כ-1650 שנה, חלה ברכת החמה שלוש פעמים בערב פסח (ד'שס"ט, ד'תנ"ג, ה'ס"ט), והפעם הרביעית היא שנת ה'תרפ"ה (לוח דבר בעתו שם, ראה גם ברכת החמה לרב צבי כהן עמ' קמ-קמא בהערה).

7 ע"פ הלוח העברי ומסלולי השמש והירח, ר' שלום וילק (מהדורת ה'תשס"ט) עמ' 31.

8 נקרא גם "מחזור גדול" סתם. אורכו, כאמור, 28 שנים. נקרא "גדול" ביחס למחזור הלבנה של 19 שנה (שלפיו מסודרות השנים המעוברות, ונקרא 'מחזור קטן'). ועוד, שהחמה נקראת "המאור הגדול" (בראשית א טז). פירוש נוסף: יש שמגדירים ארבע שנות חמה כ"מחזור קטן של חמה", שבו מגיע היתרון של יממה ורבע מכל שנה לכדי חמישה ימים בדיוק. "מחזור גדול של חמה" כולל שבעה מחזורים קטנים, ובסך הכל 28 שנה.

9 הלוח היוליאני הוא הלוח הלועזי הישן, שמיוסד על ההנחה ששנת חמה (הקפה אחת) = 365 יום ושש שעות בדיוק (בדיוק כמיידתה של שנת החמה לפי "תקופת שמואל"). בלוח זה בכל שנה 365 יום; אחת לארבע שנים מוסיפים יום והשנה בת 366 יום, ונקראת "שנה כבושה". הנחת היסוד של הלוח אינה מדויקת, שכן אורך שנת החמה קצר יותר. חוסר הדיוק גרם במהלך השנים לשיבוש בלוח הלועזי ביחס למהלך השמש, ובשנת ה'שמ"ג (1582 למניינם) החליט האפיפיור גריגוריוס ה-13 להכניס תיקונים בלוח. מלבד תיקון חד-פעמי של הפיגור המצטבר, נקבע כי אף שבשנים שמספרן מתחלק ב-4 ללא שארית מוסיפים יום אחד, בשנים שמספרן מתחלק ב-100 ללא שארית לא יתוסף יום מעתה, אלא אם כן הוא מתחלק ל-400 ללא שארית.

- המעמד הקודם של ברכת החמה היה לפני 28 שנה, ביום רביעי, ד' בניסן ה'תשמ"א, ולפניו ביום רביעי, כ"ג בניסן ה'תשי"ג. הפעם הבאה תהיה בעז"ה ביום רביעי, כ"ג בניסן ה'תשצ"ז, ולאחריה ביום רביעי, ב' בניסן ה'תתכ"ה. שנזכה!
- בדרך הלצה אמרו: "סגולה לאריכות ימים - לברך ברכת החמה ארבע פעמים..." אדם שזכה לברך ברכת החמה בילדותו, בגיל 10, יברך בפעם הרביעית בגיל 94, אם יזכה לכך. אבל אדם שנולד סמוך לברכת החמה - יצטרך להגיע לגיל 112 כדי לברך אותה בפעם הרביעית¹⁰. על מהר"י מינץ מסופר שבירך בהיותו כבן 100, ולפי זה זכה לברך ארבע פעמים (המקור יובא להלן).

עדויות נבחרות על מעמד ברכת החמה

- העדות הקדומה ביותר היא של ר' שמעיה, תלמידו של רש"י¹¹, על ברכת החמה ביום רביעי, כ"ז באדר-ב ד'תתמ"ה (לפני 924 שנה, בתחילת תקופת הראשונים): "ובימי ראיתי שנכנס מחזור רנ"ו¹²... ובאתה לנו חמה בתקופתה בתחילת ליל רביעי של אותו ניסן שלפני התשרי שהתחיל בו מחזור רנ"ו. ואני זכיתי אז לברך את החמה בבוקרו של יום רביעי 'ברוך עושה מעשה בראשית' כמו ששנינו בהרואה".
- מגנצא, כ"ג בניסן ה'קפ"א (לפני 588 שנה): "מחזור הגדול התחיל פעם אחת קפ"א לפ"ק¹³, ותהי תקופת ניסן ליל רביעי כ"ג בו, אז צווה מהרי"ל לשמש העיר להכריז בבית הכנסת בערב קודם לכן שלמחר ביום רביעי יזהר כל אדם כשרואה הנץ החמה אז יברך 'בא"י אמ"ה עושה מעשה בראשית'¹⁴."

נמצא שלפי הלוח המתוקן ב-400 שנה יש 97 שנים "כבושות" בנות 366 יום (ולא 100 כבלוח היוליאני). הלוח המתוקן נקרא "הלוח הגריגוריאני", והוא הנוהג היום בעולם. יש לציין כי התיקון הנ"ל לא התקבל מיד בכל העולם, ובמהלך השנים קיבלו אותו עוד ועוד מדינות (לפני 100 שנה היה נוהג עדיין הלוח היוליאני ברוסיה). התאריך הקבוע לברכת החמה הוא לפי הלוח היוליאני, כיוון שברכת החמה מושתתת על תופת שמואל, שלפיה אורך שנת החמה $\frac{365}{4}$ יום, כמו בלוח היוליאני. התאריך הקבוע לברכת החמה הוא ב-March 26 בלוח היוליאני. כיוון שההפרש בין הלוח היוליאני ללוח הגריגוריאני כיום הוא 13 יום, ברכת החמה היא - לפי הלוח הגריגוריאני הנוהג כיום בעולם - ב-8 ב-April (מ-2100 למניינם זה יהיה ב-9 ב-April, ומ-2200 ב-10 בו).

10 מאמר על כך ישנו בלוח דבר בעתו, עמוד 794-795.

11 בפירושו על "יוצר לפרשת החודש" - כך מובא בספר ברכת החמה להרב צבי כהן עמ' שיו.

12 מחזור רנ"ו של לבנה: רנ"ה X י"ט שנים = ד'תתמ"ה (הערת הרב צבי כהן בספרו).

13 = לפרט קטן, כלומר השנה ללא ציון ה' האלפים.

14 ליקוטים שבסוף ספר מהרי"ל (בהוצאת בני תורה הוא בעמוד פז).

- ר' יוסף ב"ר משה, תלמידו של בעל תרומת הדשן, העיד על ברכת החמה של רבו ביום ב' בניסן ה'ר"ט (לפני 560 שנה): "זכורני שפעם אחת היה מברך את החמה... ", והוסיף: "וכן ראיתי לפעם אחת ממה"ר יודא מינץ יצ"ו"¹⁵.
- מהר"י מינץ הוזכר שוב, בתיאור מיוחד של ברכת החמה עשרות שנים אחר כך, ביום שביעי של פסח ה'רס"ה (לפני 504 שנה), באיטליה, בפעם הרביעית בחייו: "בפדואה הקריה אשר במחוז ויניציא... ראיתי אז את הרב הגדול מוהר"ר יהודה מינץ נצב"ה, אשר היה אז כבן 100 שנה, ועלה על מעלה גבוהה בקבוץ כל קהילות הקודש היה שם בקריה הנזכרת, וברך 'בא"י אמ"ה עושה מעשה בראשית', ברכה דמכ"ח שנה לכ"ח שנה קאתיא, כמו שאמרו בפרק הרואה"¹⁶.

מתקופת האחרונים:

- על ברכת החמה של יום י"ט בניסן ה'שמ"ט (לפני 420 שנה), בחול המועד פסח, העיד רבי בנימין אהרן סלניק, בעל "משאת בנימין" (שו"ת, סימן קא): "מה ששאלת כשחל תקופת ניסן בתחילת ליל ד', שאז ביום ד' בשחרית כשיוצאין מבית הכנסת שמתאספין הקהל יחד ומברכין 'ברוך עושה מעשה בראשית' - יפה כתבת, כי כן הוא הדין בפרק הרואה ובטור או"ח ובשו"ע בסימן רכ"ט, וכן ראיתי נוהג מורי מהר"ש השני. וגם אנכי בשנת שמ"ט. גם עכשיו אי"ה לתקופת ניסן שלפנינו נכ"ט באדר-ב ה'שע"ז] דעתי לעשות כן".

- כתב ר' יוזפא שמש, בספרו מנהגי וורמייזא¹⁷: "...ונהירנא כד הויתי טליא, בתחילת מחזור קצ"ג¹⁸ [כ"ט באדר-ב ה'שע"ז], בק"ק בולדא במקום מולדתי, נתקבצו יחד כל הקהל בחצר בית הכנסת, ובירכו על החמה עושה מעשה בראשית... וכן היה נוהג מורי... ברוך ה' אשר זיכני לקדש החמה שלוש פעמים: בתחילת מחזור קצ"ג בק"ק בולדא, ובתחילת מחזור קצ"ד [ט' בניסן ה'ת"ה] וכן בתחילת מחזור

15 'לקט יושר' לר' יוסף ב"ר משה, תלמיד מהרא"י, אורח חיים עמוד 43, מובא בספר ברכת החמה להרב צבי כהן עמ' שיז ובלוח דבר בעתו עמ' 827.

16 'חסדי ה' לר' יוסף יעב"ץ, בהקדמה מבן המחבר, ר' יצחק; מובא בספר ברכת החמה לרב צבי כהן עמ' שיח. הזכיר זאת גם החיד"א בשם הגדולים (מערכת גדולים י מה), כפי שהוזכר בלוח דבר בעתו עמ' 795 ו-826 (עיינן גם הערותיהם של הרב צבי כהן והרב מרדכי גנוט בספריהם הנזכרים). נמצא שלוש הברכות שברך מהר"י מינץ קודם לכן היו בימי רביעי, י"ב בניסן ה'רל"ז, ב' בניסן ה'ר"ט, וביום כ"ג בניסן ה'קפ"א הנ"ל.

17 מובא בלוח דבר בעתו עמ' 827, ובספרו של הרב צבי כהן בעמ' שיט-שכ.

18 הוא תחילת 'מחזור גדול' קצ"ג, דהיינו $28 \times 192 = 5376$, זוהי ברכת החמה של יום רביעי, כ"ט באדר-ב ה'שע"ז (לפני 392 שנה). ההערות המובאות בסוגריים מרובעים אינן במקור, והן על פי לוח דבר בעתו ועל פי ספרו של הרב צבי כהן.

קצ"ה [י"ט בניסן ה'תל"ג] פה ק"ק וורמיישא, ואני יוזפא שמש הייתי המכריז 'חמה מקדש זיין' [=לקדש את החמה] בשני המחזוריים של קצ"ד ושל קצ"ה, וכה יזכני ה' לחיים טובים ואזכה לקדש אותה גם במחזור קצ"ו הבעל"ט [כ"ז באדר-ב ה'תס"א], אמן כן יהי רצון". יש עדות על בעל תוספות יום טוב, שבירך ביום ט' בניסן ה'ת"ה (לפני 364 שנה) בקראקא¹⁹.

• על ברכת החמה של יום ז' בניסן ה'תפ"ט (לפני 280 שנה), נמצא כתוב²⁰: "הרב דבר משה ז"ל... במחזור שנת ה'תפ"ט האריך הרחיב למעניתו בעניין זה ועשה מעשה בכינופייא שלו". ואולם, היו מקומות שלא בירכו ברכת החמה באותה שנה: "ודעו כי כל כ"ח שנה... וחייבו חכמים לברך ברכת החמה ביום ד' בבוקר כשמופיעה השמש... ובשנה זו שהיא שנת ה'תפ"ט היה זמנה, אבל לא יכולנו להגיד כי אותו יום היה מעונן עד שעבר זמנה" (ילקוט מעם לועז בראשית עמ' סד). יש מי שסובר שאפשר לברך גם אם אין החמה נראית (הובא בשערי תשובה סי' רכט סק"ג): "ועיין בפנים מאירות (ח"ב סי' ל"ח) שצידד לומר דאף שמכוסים עננים ואין רואים גוף השמש יש לברך אף בשם ומלכות... וכן אירע בניסן תפ"ט והוריתי לברך עכ"פ בלא שם ומלכות, וסמכתי על הראב"ד, דכל הברכות דפרק הרואה בלא שם ומלכות, אבל לדינא נראה לי לברך אף בשם ומלכות".

• בירושלים, ביום א' דחול המועד פסח ה'תקי"ז (לפני 252 שנה), בירך ר' רפאל מיוחס: "הנה בשנה זו נסתפקו לעניין אם צריך לברך בשם ומלכות... ודאי בשם ומלכות... ומי שהחיינו לזה ביום ט"ז בניסן ה'תקט"ב לברכה זו, יזכנו לברכה עוד

19 על כך העיד ר' מנדל קראטשין, בשאלתו לר' יצחק פוזנא (שו"ת באר יצחק לר' יצחק בן אברהם פוזנא סימן ד. הזכירו הרב צבי כהן בספרו בעמ' קטו): "וכן ראיתי הלכה למעשה בימי חורפי בק"ק קראקא בשנת ת"ה לפ"ק לפני הגאונים מורי מוהר"ר ליפמאן סג"ל בעל תוספות יום טוב ומהר"ש ישיע זצלה"ה [בעל מגיני שלמה]".

על ברכת החמה של שנת ה'תל"ג (לפני 336 שנה): "היום יום ד' י"ט ניסן תג"ל לפ"ק... היו מברכים את החמה. והורה הגאון אב"ד ומ"צ מוה"ר גרשון אילף זצ"ל להכריז בבית הכנסת להודיע לציבור שיאספו יחד תיקף אחר יציאה מבית הכנסת לברך את החמה" (מובא בספר ברכת החמה לרב צבי כהן עמ' שכ).

ועל המעמד שהיה ביום כ"ז באדר-ב שנת ה'תס"א (לפני 308 שנה) כתוב: "הרב דבר משה ז"ל... וגם העד העיד בנו על מר-אביו הרב כ' רבי שלמה ז"ל שעשה מעשה במחזור הקודם לו שהיה בשנת ה'תס"א ובירך עם כל חכמי הישיבה" (אמר שמואל' לר' שמואל אבן-חביב, סי' א; בשם שו"ת 'דבר משה' לר' חיים משה אמרילו סי' יח [ציטוט נוסף משם מובא להלן]. מוזכר בספרו של הרב צבי כהן עמ' קטו).

20 בספר 'אמר שמואל' לר' שמואל אבן-חביב, סי' א; והמקור בשו"ת 'דבר משה' לר' חיים משה אמרילו סי' יח. מוזכר בספרו של הרב צבי כהן עמ' קטו (ועיין בסוף ההערה הקודמת).

שתיים ושלוש פעמים²¹.

• מעמד ברכת החמה ביום רביעי, כ"ו בניסן ה'תקמ"ה (לפני 224 שנה), בקהילות מרכז אירופה, התאפיין בשלג כבד ביותר (!), שמוזכר במספר עדויות. בעדות ייחודית מתאר הכותב בפירוט את המעמד בעיר קלין הקרובה לפראג. "השנה הזאת היא שנת תקמ"ה... עת הזמיר הגיע וקול התור לא נשמע בארצנו, נשתנה עלינו הסדר משאר שנים... כל עת החורף נפתחו אוצרות השלג מן השמים, וכסה את עין הארץ. במקומות רבות כיסה שלג הבתים ולא נודע איה מקומם... לא נפסק נפילת השלג עד ראש חודש אייר... ובשחרית כ"ה [צ"ל: כ"ו]²² בניסן יצאו כל הקהל מבית הכנסת הגדול פה ק"ק קעלין מחוץ לשער, לראות כה וכה אולי יצא השמש ויזרח על פני האדמה. ובעודם הולכים היה מכוסה השמיים בענני השלג. והערלים - בראותם צאתנו מהעיר לקידוש החמה - היו מלעיגים עלינו לאמר: אנה תצאו ואיה תמצאו את החמה? אולי חפרתם אותה תחת השלג, כי תחפשו? אבל בחסד ה'... נתפזרו העבים ויצאה החמה וזרחה על פני כל הארץ. ומיד פתחו כל הקהל פיהם בשבח והודיה וברכו ברכת 'עושה מעשה בראשית'. וידעו כל הגוים כי שם ה' נקרא עלינו והוא חפץ בנו. ותיכף אחר עשות הברכה נתכסה השמש, וביום המחרת, דהיינו כ"ו [צ"ל: כ"ז] ניסן, נפל השלג כל היום וכל הלילה ונתוסף על השלג הראשון גובה שתי אמות²³. הנודע ביהודה בירך גם הוא באותו יום, והעיד "שלא זרחה השמש עד שעה לפני חצות" (דגול מרבבה אורח חיים רכט). באותו היום, בירך החיד"א ברכת החמה בליוורנו - איטליה, בפעם השנייה. הוא לא הזכיר בדבריו שלג כלשהו... "כ"ו בניסן. יום רביעי בבוקר בירכתי ברכת החמה תודה לאל, וכבר בירכתי פה ליוורנו שנת תקי"ז. ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה"²⁴. והחתם סופר, שבירך עם רבו, הזכיר רק עננים (שו"ת או"ח סימן נו): "נהירנא ביוצקי מים על יד מורי הגאון החסיד מו"ה נתן אדליר זצ"ל בשנת תקמ"ה, והוא

21 פרי האדמה חלק ד דף ג, מובא בלוח דבר בעתו עמ' 825 ובספר ברכת החמה לרב צבי כהן עמ' שכב. החיד"א בירך בליוורנו ביום זה, כמובא להלן.

22 תיקנתי על פי קביעות השנה (כ"ו חל ביום רביעי), ועל פי רשימת התאריכים המובאת בלוח דבר בעתו ובספרו של הרב צבי כהן.

23 'סיני' כף צ עמ' פט-צ, מובא בספר ברכת החמה לרב צבי כהן עמ' שכג-שכו. עדויות נוספות הביא הרב צבי כהן שם והובאו גם בלוח דבר בעתו עמ' 829, 830 ו-826 (ומקורן מ'בית ועד לחכמים' ר"ח אייר ה'תרפ"ה וקובץ 'פעמי יעקב' גליון יב).

24 'מעגל טוב', מובא בלוח דבר בעתו עמ' 829.

נשען על ידי ובירך, והיתה מכוסה בעבים אך נראית רושמה מבין העבים²⁵.

• תיאור מפורט של ברכת החמה בשנת ה'תרכ"ט (לפני 140 שנה), בהשתתפות ר' יוסף שאול נתנזון, בעל "שואל ומשיב", נכתב בידי אחד הנוכחים במעמד²⁶: "ביום כ"ו ניסן העבר עלינו לטובה בהיות הבוקר ומחזה יקרה נראתה בשווקים וברחובות בעירנו עיר הגדולה לאלוקים, קהל גדול ועם רב כהמון חוגג נהרו לבית הכנסת הגדול דחוץ לעיר בגיל וחדווה... עת תקופת החמה הגיעה היום... בעבור זאת התאספו שם, כי בעת הזאת התפלל בית הכנסת אדמו"ר הרב הגדול רשכבה"ג - מרן יוסף שאול הלוי נאטאנזאהן שליט"א האב"ד דפה והגליל - תפילת השחר, וימלא הבית מפה לפה. לעת כלות התפילה בביהכ"נ, עלה הבמתה ודרוש דרש לפני רוב-עם הדרת מלך... ואז התחלנו כל העם את המזמור קמ"ח בתהילים וברכו ברכת 'עושה מעשה בראשית' כמצווה. אז הרים קולו החזן המפואר... ושר בלוויית להקת משורריו את הזמר 'טובים מאורות שברא' ושר את המזמור ק"נ בקול נעים וערב ושמחת נפש שומע".

• על גג בית הכנסת הגדול בבגדד, ה' בניסן ה'תרנ"ז (לפני 112 שנה), בירך הבן איש חי ברכת החמה: "אנכי הצעיר המחבר אזכיר חסדי השי"ת אשר זיכני בחסדו בשנה זו שנת ה'תרנ"ז, ביום חמישה לחודש ניסן ברביעי בשבת קודש, בקיבוץ קהל רב, שעלינו על הגג של בית הכנסת הגדולה, ועשינו בעזה"י כאשר כתבנו למעלה. וגם נשים רבים נקבצו שם, וברכתי אני בקול רם וכיוונתי להוציא ידי חובה לנשים ולסומיין²⁷. ובאותו היום, במצרים: "זכינו לברך את ברכת החמה

25 מובא בלוח דבר בעתו עמ' 826 ובספרו של הרב צבי כהן עמ' קטז. במעמד הבא, בשנת ה'תקע"ג (לפני 196 שנה), בירך שוב החתם סופר (שו"ת שם): "ברוך ה' כי הגיענו ליום ד' ז' ניסן וברכנו ברכה זו באסיפת עם ה' פה פרשבורג תקע"ג לפ"ק. קודם הברכה אמרנו 'הללו את ה' מן השמים', ואחר ברכת 'עושה מעשה בראשית' אמרנו פיוט 'אל אדון על כל המעשים' עד 'זחיות הקודש', ואח"כ מזמור 'השמים מספרים כבוד אל', ואח"כ עלינו לשבח' וקדיש".

ורבי חיים פלאג'י כתב ('רוח חיים' אורח חיים רכט ס"ק ד): "ברכה זאת יש לברך בשם ומלכות... וכן עשינו מעשה בשנת ה'תקע"ג... וכן נעשה מעשה השתא הכא בשנת ה'תר"א ביום טוב שני של חג הפסח" (מוזכר ב'כף החיים' סי' רכט ס"ק ז ובספרו של הרב צבי כהן עמ' קיז ועמ' שכח).

על ברכת החמה של ט"ז בניסן ה'תר"א (לפני 168 שנה), וכן על זו שלאחריה (לפני 140 שנה), מסופר ב'שער המפקד' - מנהגי ירושלים (או"ח הל' ברכות ח-ט): "המנהג בירושלים ת"ו לברך בשם ומלכות, ואשתקד בשנת ה'תר"א זכינו לברך בשם ומלכות, ה' יזכנו למחזורים רבים". 28 שנה אחר כך: "יום תמול כ"ו לניסן שנת תרכ"ט, זכינו תל"ת לברך ברכת החמה... והוספנו עוד אחר הברכה 'אל אדון על כל המעשים'" (מובא בלוח דבר בעתו עמ' 827, ובספרו של הרב צבי כהן עמ' שלא).

26 נכתב בידי יוסף שלמה גאיטיין ונדפס ב'המגיד' ה'תרכ"ט, מובא בספרו של הרב צבי כהן עמ' שכט-של.

27 בן איש חי שנה א פרשת עקב אות יט. מובא בלוח דבר בעתו עמ' 825 ובספר ברכת החמה לרב צבי כהן

ביום רביעי חמישה לחודש ניסן ה'תרנ"ז ברוב עם הדרת מלך, פה העירה מצרים יע"א... ציוויתי להדפיס את נוסח הברכה וכל הסדר בדף מיוחד... וברכנו כולנו את הברכה בשמחה וגיל, בנעימה קדושה, בשמחת הלב כשמחת התקדש החג"²⁸.

• אחרי מעמד ברכת החמה בערב פסח ה'תרפ"ה (לפני 84 שנה) בפיטרקוב שלח ר' מאיר שפירא מלובלין מכתב לאחיו וסיפר לו על כך: "זה עתה ברכנו ברכת החמה אחרי תפילתנו בבית הכנסת בשעה ששית ומחצה"²⁹. בראש המכתב ציין את התאריך, וסמוך לו ציין את הדף היומי של אותו היום - סוכה לה. (כשנה וחצי אחרי תחילת המחזור הראשון של הדף היומי)³⁰.

• בקונטרס "סדר ברכת החמה" שיצא לאור בירושלים לקראת ברכת החמה של שנת ה'תשי"ג (לפני 56 שנה), "בהסכמת הרבנות הראשית לישראל", נכתבה (בעמ' 23) "תכנית ברכת החמה": "ביום שלישי כ"ב בניסן (7.4.53) בערב מכריזים בבתי הכנסת על קיום מצוות ברכת החמה למחרת בבוקר עם הנץ החמה"³¹. הכרזה מרכזית תתקיים בו ביום בשעה 2:30 אחה"צ בהר ציון. ביום רביעי כ"ג בניסן בבוקר עם הנץ החמה מתאספים במקום מרכזי גבוה, גג או גבעה, בני העדות יחדו, ומברכים את הברכה באמירת המזמורים והשירים לפנייה ולאחריה. תושבי ירושלים מתאספים לברכה ולעריכת תפילת ותיקין בהר ציון, מול הר הזיתים והר הבית, ולאחר הברכה תיערך אזכרה לקדושי השואה האחרונה, כהצעת חכמי ירושלים תבנה ותכונן".

• מרשימותיו של ר' חיים קנייבסקי: "כ"ג ניסן תשי"ג, זכרון מאיר. ברכנו ברכת

עמ' שלג.

28 'נהר פקוד' על 'שער המפקד' או"ח הל' ברכות ס"ק ט, מובא בלוח דבר בעתו עמ' 828 ובספר ברכת החמה לרב צבי כהן עמ' שלב.

29 הכוונה ל-6:30 בבוקר - הערת הרב מרדכי גנוט (לוח דבר בעתו).

30 'קול התורה' מג, מובא בלוח דבר בעתו עמ' 831 ובספר ברכת החמה לרב צבי כהן עמ' קיט ועמ' שלה.

31 עוד נאמר בקונטרס (עמ' 14-13): "בירושלים וברוב הקהילות נהגו לברך ברכה נדירה זו בחגיגות רבה וברוב עם. ונוהגים להכריז בבתי כנסיות ביום קודם: להשכים למחרת היום בהשכמה לתפילת ותיקין. ורבני ירושלים הנהיגו בשנות תרנ"ז-תרפ"ה שהשמים העירו את הישנים כמו ביום ראשון דסליחות. ואחר תפילת ותיקין התקבץ כל הקהל בפנים העיר העתיקה במקומות הגבוהים שמהם משקיפים על מקום המקדש ורואים עליית החמה במזרח הר-הזיתים. ושם ברכו". נוסח ההכרזה נכתב גם הוא בקונטרס הנ"ל (עמוד 15): "בהתאם למנהג ישראל ועל דעת רבותינו גאוני עיר קדשנו ירושלים תו"ב, אנו מכריזים על קיום מצוות ברכת החמה, מחר בבוקר יום רביעי כ"ג בניסן, עם שעת הנץ החמה, הקהל יתאסף לברכה במקומות המיועדים. ויהי רצון שנזכה לברך ברכת החמה הבאה עלינו ועל כל ישראל לטובה ולברכה בבניין בית הבחירה במהרה בימינו אמין".

החמה. מרן החזון איש ציווה גם לנשים לברך, וברך אחר התפילה לפני עלינו. והיתה מכוסה בעננים והמתין עד שתצא, אבל לא עד שתצא כולה. יהי רצון שנזכה לברך בתקופות הבאות עם כל ישראל, ובהמשך: "בעזה"י ד' ניסן תשמ"א. ברכנו היום ברכת החמה פעם שנייה"³².

• ברכת החמה הקודמת היתה ביום רביעי, ד' בניסן ה'תשמ"א (לפני 28 שנה). ביישוב היהודי המתחדש בחברון, בבית הדסה, בירך הרב דב ליאור. מעמד גדול התקיים ברחבת הכותל המערבי, וכן במקומות רבים בארץ ובעולם. "והגר"ע יוסף שליט"א אמר בזמנו: מי שפספס ברכת החמה בזמנה - יישן עוד 28 שנים ויקום לברך ברכת החמה בזמנה"³³...

32 'שיח השדה' להגר"ח קנייבסקי, ח"ג ברכות נט:, מובא גם בלוח דבר בעתו עמ' 829 ובספרו של הרב צבי כהן עמ' שלט.

33 מתוך מכתב הרב מאיר מאזוז המובא בלוח דבר בעתו עמ' 807.